

Bogoczová, Irena

Substantiva n-kmenové deklinace z pohledu diachronního i synchronního, neboli, Pár poznámek na okraj práce : Šimandl, J.: Dnešní skloňování substantiv typů kámen, břímě ...

Opera Slavica. 2011, vol. 21, iss. 4, pp. 44-47

ISSN 1211-7676

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/117451>

Access Date: 28. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Substantiva n-kmenové deklinace z pohledu diachronního i synchronního neboli pár poznámek na okraj práce:

Šimandl, J.: *Dnešní skloňování substantiv typů kámen, břímě*. Praha, NLN, 2010, 374 s., ISBN 978-80-7422-008-1.

Irena Bogoczová (Ostrava)

Prezentovaná publikace vyšla jako 10. svazek v řadě nazvané Studie z korpusové lingvistiky a jako typická práce tohoto druhu je zaměřena na autentický materiál, na úzus, na jazykovou praxi. V daném případě je cílem práce popsat úzus n-kmenů (takto formulováno samotným autorem na s. 225), tedy docela nevelké skupiny jmen, jimž dokonce ani tisíciletá koexistence s daleko produktivnějšími deklinacemi nezabránila ponechat si některé staré koncovky (s. 225). Důraz na úzus rozhodně neznamená, že práci chybí odkazy na jazykové příručky (starší i aktuální slovníky a mluvnice) nebo že se v materiálech neobjevují psané zdroje zachycující historický vývoj jazyka. Primárním autorovým záměrem jednoduše není, zjednodušeně řečeno, to, „jak je to etymologicky správné“ nebo „jak to řeší kodifikace“, ale „jak to uživatelé češtiny reálně používají“.

O historickém, či dokonce předhistorickém vývoji n-kmenových deklinačních typů se autor teoreticky zmiňuje jen velmi stručně v úvodu, obsáhleji pak v kapitole Souhrny a závěry, příležitostně i na jiných místech. Vzhledem k tomu, že na základě takto prezentovaných informací je celkový obraz vývoje n-kmenů poněkud nejasný, pokusím se nyní o jistý syntetizující výklad (vycházet přitom budu z literatury uvedené v závěru příspěvku).

České n-kmeny (také -en-kmeny, -men-kmeny) zaznamenaly minimálně od dob praslavanských (staroslověnských) pochopitelně jisté změny. Šlo o substantiva (pozn.: místo starších krátkých hlásek *ŭ* a *ĭ* používám jery, tvary rekonstruované od doložených znakem * nerozlišuji): *greben-*, *elen/olen/jelen-*, *koren-*, *къмен-*, *pr̥sten-/pr̥sten-*, *sr̥š̥n-/sr̥šen-*, *str̥men-*, *kamen-*, *ječ̥men-*, *kremen-*, *polmen-/plamen-*, *por̥men-/pramen-*, *strumen-*, *remen-*, *dn̥-*; *bermen-/br̥men-*, *pel(d)men-/ple(d)men-*, *ormen-/ramen-*, *s̥men-*, *t̥men-*, *vertmen-/vr̥ten-*, *vermen-/vr̥men-*, *č̥ismen-*, *p̥ismen-*, *ūd(h)men-/vyumen-*, *znamen-*, *imen-* aj. Kmen ve stupni -y- v N sg. pomáhá uchovat případná další přípona obsahující -k-, srov. starší č. (také jako propria) *kamyk/Kamyk*, *řemyk*, *Ječmýk*, popř. (nář.) *kamyš*; pol. *kamyk*, *krzemyk*, *rzemyk*, *strumyk* (potok), (*pod*)*plomyk* (chlebová placka pečená na okrají pece, kde je slabší oheň, podplamenice), *promyk*; bulh. *камък* atd. Jde o maskulina a neutra, později zřejmě také o feminina (*ta sterень*, srov. rus. *эта стень*, bulh. *стенента*).

Mnohé dnešní podoby ještě jednoznačně svědčí o původně slovesném základu, např. *hrabat* (srb., ch. *grepsti*), *planout*, *plodit*, *vtřít*, *pramenit*, (*se*)*číst/počítat*, *psát* (*pisj-*), *znamenat*; u jiných je souvislost se slovesy méně průkazná, i když k činnosti či k ději údajně (podle Machka, 1997) odkazují také, např. *kámen* – to, co bylo odštěpeno od skály; *ječmen* – to, co ohýbá stonek, klas; *vemeno* – to, co naběhlo, dozrálo; *břímě* – to, co je bráno a přenášeno apod. Přestože tato jména netvořila velkou skupinu, byla (a nadále jsou) docela frekventovaná, srov. *den*, *tý(ž)den* (den opakující se po sedmi dalších dnech; původně se, jak známo, skloňovaly oba členy slova), *jméno* (*ime*, *imĭe*, *имя*, *име*, *тjєно*, *meno*, *мѣ*, *тjєnja*); *rámě/rameno* (*ramjo*, *ramje*, *ramĭe*, *рамо*); východo- a jihoslovanské *время*, *време*, *vrijeme*,... ve významu čas i počasí.

Staroslověnská a starší historická deklinace byla tedy tzv. n-kmenová s N sg. m. na -y: *kamy*, *plamy*, nověji vytláčeným akuzativem (*kamenь*), i když konsonantické deklinace obecně „nebyly zcela osobité ani v psl., měly řadu tvarů i-kmenových a některé o-kmenové, zejména střední“ (Trávníček, 1935, 346) a jako takové časem zanikly, byť „v nestejně míře; po některých zůstaly jen ojedinělé stopy, některé se drží více a v typickou deklinaci se vyvinul vzor *kurā*.“ (tamtéž). Všechny další pády již obsahovaly -en-, viz: (G, L) -en-e; (D) -en-i; (A) -ень; (I) -ен-ьмь atd. Ono ovlivňování i-kmeny je patrné v řadě tvarů (L sg. na -i lze vysvětlit i synkretismem D=L, ale už nikoli N pl. *дъньје*, G pl. *дъньѣ*, srov. pol. *noce i dnie*, stč. *kamenie*, G *dnj*); jednoznačné jsou pozdější formy o-kmenové (viz dále).

Flexi se tedy n-kmeny přizpůsobily produktivnějším deklinačním typům, avšak mnohé dublety svědčí o mezideklinačním kolísání. Ke stč. novotvarům patří kromě L sg. *kameni* a N pl. *kamenie* (vs. o-kmenové *dni*) také tvary shodné s o-kmeny (po fúzi u-kmenů): G sg. *prstena*, z *ječmena*, *kmenu*, pl. *kamenów*, *kamenóm*, *kameniech* a „toto přetváření deklinace pak vedlo k dnešnímu stavu typu *kámen* s flexí v sg. podle *stroj*, zčásti podle *hrad*, a v pl. podle *hrad*. Substantiva *prsten*, *řemen* a *třmen* přešla v dnešním úzu plně ke kmenům na -o,“ konstatuje již V. Vážný (1963, 83).¹ O stč. N pl. *kamenie* se zmíněný autor domnívá, že nejde o vliv N sg. kolektiva na -ie, jak tvrdil Gebauer, ale spíše o plurálový tvar i-kmenový, což potvrzuje A pl. *kameny*, nikoli shodný s uvedeným nominativem (s. 84; také Trávníček, 1935, 347). Genitiv pl. s nulovou koncovkou se ve stč. drží po předložce (srov. adverbializované *dokořán*) nebo po číselném údají, tedy tam, kde homonymie tvarů G pl. a N sg. změnou významu nehrozí. Stč. rozkolísanost typu *ve dnech* a *na kameniech*, tedy zakončení i-kmenové a o-kmenové, trvala do doby, než k o-kmenům proniklo stejné zakončení -ech a kdy se souběžně ustálila forma *kamenech*. Jméno *jelen* přešlo již ve staré češtině zcela k o-kmenům (a to i s podílem koncovek původně u-kmenových, tedy -ovi) a s měkkým N sg. se drží jen v některých nářečích, a to východní části českého národního jazyka. Tam také jména *kořeň*, *ječmeň* aj. mají zakončení v G -a, zatímco v západní části spíše -e, -u, -a (srov. např. Bělič, 1972, 148). Na jč. nářečí odkazuje literatura v případech typu *símě*, *břímě* skloňovaného nt-kmenově (*síměte*, *bříměte*). Připojením k n-kmenům středního rodu koncového -no v N sg. se otevřela cesta k jejich splynutí s o-kmeny a tvary typu *břiemě*, *siemě*, *slémě*, *tiemě*, *jmě* se začaly cítit jako archa-

¹ Havránkova–Jedličkova *Česká mluvnice* (5. vyd., z r. 1986) o tomto typu substantiv píše: „Některá mají v 2. pádě jedn. čísla jen tvary podle měkkého vzoru (srov. *kamene*, *křemene*, *plamene*, *týdne*), jiná zde mají tvary obojí (*hřebene* i *hřebenu*, *knene* i *kmenu*, *kořene* i *kořenu*, *pramene* i *pramenu*, *řemene* i *řemenu*, *ječmene* i *ječmena*).“ (s. 144). V D a L se uvádějí tvary obojí/trojí: *týdnu/-i*, *knenu/-i*, *kořenu/kořeni*, *kamenu/kameni*, v L *kamenu/-i* i *kameně*, *ječmeni/-u* i *ječmeně*, taktéž *dnu/dni*, L i *ve dne*. Plurál slova „den“ má rozkolísané paradigma tvarů (měkké i tvrdé zakončení), D však jen ve tvaru *dnům*, L *dnech* a I *dny*. Akademická *Mluvnice češtiny 2* uvádí, že maskulina *řemen*, *ječmen*, *kámen*, *kmen*, *hřeben*, *kořen*, *křemen*, *plamen*, *pramen* ap. „mají dnes v sg tvary shodné se skloňováním měkkým, pl se skloňováním tvrdým (tvary „tvrdé“ pronikají i do sg).“ (s. 310). V *Příruční mluvnici češtiny* najdeme zmínku o „dvojtwarech“ podle měkkého i tvrdého vzoru (u/e, u/i); o G *ječmena* se zde nepíše (s. 252).

ické.² Již ve stč. zaznamenáváme dublety G sg. *ramene, ramena*; D sg. *rameni, ramenu*; L sg. dokonce *rameni, rameně, ramenu*; L pl. *rameniech, ramenách, ramenech*, přičemž „ve vzácném stč. ramenech (...) nelze asi vidět starý novotvar i-kmenový, odpovídající stsl. *ramenъ-chъ*, nýbrž spíše formu analogickou podle *městech*.“ (Vážný, 1964, 86).

Fúze deklinací u bývalých n-kmenů středního rodu je kromě češtiny výrazná také v srštině/chorvatštině, kde se systém jmenných deklinací ještě více zjednodušil. Zvláštní skloňování si zachovala polština (vzor „*imię*“) i ruština, kde se typ „*время*“ se středními io-kmeny taktéž rozchází (srov.: *поле*, (G) *поля*, (D) *полю*, (L) *поле*, (I) *полем*; *время*, (G, D, L) *времени*, (I) *временем*). Stejně jako některá česká (spíše moravská, slezská) nářečí si v ruštině či polštině n-kmenová maskulina zachovávají měkkost i v základním tvaru (srov. č. spis. *sršeň, stupeň*, nář. *kameň, kořeň, deň*). Dodejme, že mužské n-kmeny v jisté době významně ovlivnily skloňování názvů obyvatelských v pl., srov.: *graždane, rimljane, moravljane, slověne* (tehdejší slovanské grafické systémy nerozlišovaly malá a velká písmena v dnešním smyslu a rozkolísanost pravopisu v současných národních jazycích je typickou ukázkou konvenční povahy ortografie) aj., méně pak io-kmenů se sufixy *-telъ* a *-aръ*, konkrétně dodnes v N pl. *učitelě* (kvantita není, jak známo, jednoduše pokračováním n-kmenového *-e*, kvalita nejspíše ano) nebo toponymum *Kravaře*; v sousední polštině je příkladů na *-e* v N pl. m. více (*piekarze, pisarze, żołnierze,...*).

Tolik stručně k vývoji. Vraťme se však k prezentované monografii. Najdeme v ní kromě důkladně provedené kvantifikace v oblasti repertoáru singulárových koncovek jmen *hřeben, ječmen, kámen, kmen, kořen, křemen, plamen, řemen, třmen; břemeno, písmeno, plemeno, rameno, semeno, temeno, vemeno, slemeno* několik důležitých obecných postřehů, které si zaslouží pozornost:

1. Snahy zachytit rozkolísanost úzu, a hlavně jej usměrnit, se mohou minout účinkem. Konkrétně u n-kmenů, které měly svou původní deklinaci tzv. měkkou (srov. G *-e*, D *-i*), autor konstatuje: „Kdy má tvrdá koncovka přednost nebo kdy je dokonce jediná užívaná, v tom je situace značně nepřehledná: liší se po jednotlivých pádech jednotlivých substantiv. Pokusy podat ji přehledně v jazykových příručkách (...) vyvolávají otázky jednak po oprávněnosti zpřehledňujících generalizací – zejména zda se jimi nepředpokládá existence tvarů ve skutečnosti neužívaných –, jednak o možné zastaralosti popisu (...)“ (s. 13).

2. Ani zjištění skutečného využití koncovky se nemůže omezovat na fakt, že se něčemu jednoduše dává/nedává přednost. Rozdílů v absolutních číslech uváděných

² O neutrech typu *semeno* citovaná *Česká mluvnice* uvádí (s. 158), že se skloňují buď podle „*město*“, nebo „*moře*“, v pl. pak jednoznačně podle „*město*“. Substantivum *rameno* je zde uvedeno ve tvarech *ramena/ramene, k ramenu/rameni, na ramenu/rameně/rameni*. Substantivum *jměno* je již zcela přiřazeno ke vzoru „*město*“. V *Mluvnici češtiny 2* se píše, že neutra se vyčleňují do zvláštní skupiny „*břímě*“ (vedle „*kuře*“) a upozorňuje se na rozšiřování základu o „specifickou kmenotvornou příponu“ *-en-*. Formu *břímě* v N sg. hodnotí MČ2 jako knižní, zastaralou, silně příznakovou (s. 318). U slova *rameno* se v L pl. uvádí vedle forem *ramen* i *ramenech* také *ramenou*. Na dublety *a/e*, *u/i* upozorňuje Příruční mluvnice češtiny u slova *rameno*, dále se zde píše, že „*tvary podle moře* mají substantiva *břímě – břemeno, sémě – semeno, plémě – plemeno, temeno, vemeno (břemena/břemene, břemenu/břemeni apod.)*. Tvary podle *město* jsou v těchto neuter běžnější.“ (s. 266).

v tabulkách v souvislosti s konkrétními tvary substantiv jsou někdy minimální. Proto, jak píše autor, máme-li koncovky A a B, lze dále zkoumat, do jaké míry je úzus preferuje, zda výrazně, periferně, v zanedbatelné míře apod. a zda to, co doporučuje kodifikace se v materiálu vůbec vyskytuje (s. 14).

3. Představa o splývání deklinací, o zjednodušování systému, o prosazování se produktivních vzorů na úkor neproduktivních nemusí být vždy pravdivá. Fakt, že v jazyce existují vedle sebe deklinace silné a slabé neznámá automaticky zánik „slabé“ flexe a nivelizaci rozdílů ve skloňování. Staré tvary nejen nemizí, ale po jistém období jejich „upozadění“ se opět vrací a prosazují dokonce jako používanější (s. 225).

4. Tzv. mezideklinační kolísání má několik základních podob (typů; s. 224): (1) stav A měnicí se na (výsledný, trvalý) stav B, (2) stav A přecházející do stavu B a provázený přechodným kolísáním, (3) stav A měnicí se na stav B s tendencí k ustálenosti, vyvolávající nové kolísání a změnu na stav C, (4) měnicí se stav A s nekončícím kolísáním, (5) trvale (od začátku) kolísavý stav A. K tomuto přehledu autor dodává: „Moje lingvistické školení mě naučilo očekávat situace typu 1–2. Při pozorování en-kmenů jsem nabyl dojmu, že jejich chování za celou dobu vývoje odpovídá situaci typu 5. Ještě bližší zkoumání, a to zejména historického materiálu, mi ukázalo, že je třeba počítat se všemi typy situací 1–4.“

Je zřejmé, že otázka skloňování n-kmenů zůstává navzdory lingvistické teorii a snahám o regulaci jazyka otevřená.

Literatura:

- BABIČ, V.: *Učebnik stare cerkevne slovanščine*. Ljuljana, Univerza u Ljubljani, 2003.
- BĚLIČ, J.: *Nástin české dialektologie*. Praha, SPN, 1972.
- БЕРНШТЕЙН, С. Б.: *Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Чередования. Именные основы*. Москва, Наука, 1974.
- KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha, SPN, 1969.
- LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J.: *Historická mluvnice češtiny*. Praha, SPN, 1986.
- MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Reprint 3. vyd. Praha, NLN, 1997.
- MOSZYŃSKI, L.: *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa, PWN, 1984.
- STIEBER, Z.: *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa, PWN, 1979.
- TRÁVNÍČEK, F.: *Historická mluvnice československá*. Praha, Melantrich, 1935.
- VÁŽNÝ, V.: *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví. 1. část: Skloňování*. Praha, SPN, 1964.